

KÜLTÜRLERİN BULUŞTUĞU BİR ORTAÇAĞ ŞEHİRİ: ANI

Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU*

Özet

Kars'ın 42 km. kadar doğusunda bulunan Ani şehri, Ortaçağın aktif yerleşimlerinden biri idi. Doğudan Arpaçay nehri, batı ve güneyden de Arpaçay'ın aktığı vadi ile kesişen Bostanlar deresinin arasındaki üçgen sahada yer alan Ani'nin ilk kuruluşu ile ilgili bilgiler yetersizdir.

Ancak yörenin M.Ö. I. binde Urartu yerleşimine sahne olduğu anlaşılır. Urartuları takiben yörede; Orta Asya halklarından çeşitli gruplar, Persler, Kamsarakanlar, Bizanslılar, Emevi ve Abbasiler, Bağrathlılar, B. Selçuklular, Şeddatlılar, Gürcüler, Celayirliler, Moğollar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Osmanlılar hakimiyet kurmuşlardır. Dini inanç ve yaşama kültürü açısından çok farklı olan bu devlet ve topluluklar, Ani'de her türden homojen bir kültürün yaratıcılarıdır. Başta sivil mimari olmak üzere, evleri, çarşıları saray ve konaklar ile cami, kilise, şapel, türbe, kervansaray, hamam, köprü, ateşgede v.b. farklı yapı türleri, Ani'nin Ortaçağ boyunca hayli nüfuslu ve zengin bir şehir olduğunu göstermektedir.

Şehrin etrafını kara tarafında iki katlı, vadi ve nehir yönünde ise tek katlı sur duvarları çevreliyor, bunların çeşitli adlarla anılan kapıları da bu homojen kültürün günümüze kadar gelen yansımaları olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamsarakanlar, Bağrathlılar, Katedral, Ateşgede, Selçuklu Sarayı,

Ani: A Medieval City Where the Cultures Interacted

Abstract:

The city of Ani nearly 42 far from the Kars Province in eastern Anatolia was one of the most active settlements of the Medieval Period. Information regarding the foundation of the city of Ani is limited. The city is located on a roughly triangular-shaped among the Arpaçay River and its branches and the Bostanlar Stream. However, it is well-established the region of Ani was settled during the

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi

Urartian periods in the first half of the first millennium B.C. Following the Urartians, the area witnessed the activities of numerous cultures, including various ethnic groups of Central Asian origin, Persians, Kamsarakans, Byzantines, Emevids, Abbasids, Bağratlılar, Great Seljuks, Şeddattis, Georgians, Celayirlis, Mongolians, Timurids, Karakoyunlus, Akkoyunlus and Ottomans. Belonging to different religious backgrounds and lifestyles, these states and/or cultures had an important impact on the homogeneous art and culture of the city of Ani. The civil architecture, houses, bazaars, palaces, mosques, churches, chapels, tombs, caravanserai, baths and bridge all indicate that Ani was highly populated and prosperous city during the Medieval period. The city was surrounded by two-storey fortification walls on one side and one-storey walls on other side facing the river valley. These fortification walls Gates various names can be perceived a reflection of this homogeneous culture existed at Ani.

Key words: Kamsarakans, Bagratids, Cathedral, Fire temple, Seljuks Palace.

Kars'ın 42 km. kadar doğusunda, Türkiye-Ermenistan sınırını çizen Arpaçay'ın batı kıyısında, güneyden kuzeye doğru dil gibi genişleyen tuf kayalıklar üzerinde insanı büyüleyen harabelerin bulunduğu Ortaçağın büyük yerleşim yerlerinden olan bir başkenttir Ani (Foto.1, Çizim1).

Kimler tarafından ne zaman kurulmuş!.. İlk sakinleri ve ondan sonrakiler kimlerdi!.. Nasıl birden bire tahrip olmuş!.. Pek çok Antik kent için sorulan bu sorulara nasıl kesin cevaplar verilemiyorsa, Ani için de kısmen geçerlidir bu durum. Tarihçi, arkeolog ve sanat tarihçilerinin bu sorulara verdikleri ortak yanıt - Milattan önceki I. binde ilk yerleşimcilerin adları, faaliyetleri tam olarak bilinmemesi de - Ani'nin kuruluşunda, Urartular, Kamsarakanlar, Bağratlılar, Emeviler, Abbasiler, B. Selçuklular, Şeddattlılar, Gürcüler, Moğollar, Celayirliler, Timurlular, Kara ve Akkoyunlular söz sahibi olmuşlardır. Son olarak da Osmanlılar yörenin sahibi iken, XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğini takiben, Ani'yi dini motif olarak kullanmak isteyenler, çevreye hükümler olmuşlardır. 1920'den itibaren de Ani, yeniden Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde bir serhat şehri, bir harabe - şehir olarak, içinde yaşanmış surlarıyla kapalı bir kutu gibi sessizliğini günümüze kadar sürdürmüştür.

Bu sessizlik, yörenin Ruslar eline geçtiği 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rus Bilimler Akademisi öğretim üyelerinden arkeolog Nikolai Marr tarafından 1893-1894 yıllarında yapılan birinci dönem kazılarla ilk kez

aralanmış, 1904-1917 yılları arasında sürdürülen ikinci dönem kazılarla da ikinci kez bozulmuştur.

1944-1945 yıllarında İ. Kılıç Kökten ve 1964-1967 yılları arasında Prof. Dr. Kemal Balkan tarafından Ani'yi tanımak amacıyla yapılan mevsimlik araştırma ve kazılar, cılız sesler vermiştir. Sessizliğin biraz aralandığı dönem, 1989'dan 2006'ya kadar 17 yıl boyunca sürdürülen Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'nın kazıları olmuşsa da surların deşifresi, -N. Marr'ın izinden gidilerek - belli yapılar üzerinde yoğunlaştırılmıştır. İlaveten yapılan bir-iki konut ve ticari alan kazıları ile temizlik faaliyetleri, şehrin Ortaçağa ait canlılığının anlaşılmasında kısır kalmıştır.

Oysa XVIII. yüzyıldan itibaren yöreye yerli yabancı pekçok seyyah, din adamı, araştırmacı, arkeolog, şövalye gibi o kadar çok insan gelip gitmiştir ki bunların çoğu da şehrin durumunu bazen gerçekçi, bazen de duygusal ifadelerle tanıtmaya çaba sarfetmişlerdir.

Ani, askeri, siyasi, sosyal ve dini yönleriyle dikkat çektiği kadar, topografik yönden de önemli bir yerleşimin adıdır.

Şehrin ilk kurulduğu yer, Arpaçay ile Bostanlar deresinin birleştiği güney uçtaki dil biçiminde konumlandırılmış yüksek kısımdı. Burası savunmaya elverişli, askeri bir garnizon olarak Milattan önceki asırlarda kurulmasına rağmen, çevresinde takviye amacıyla yapılmış bugünkü surların önemli bir kısmı, **Bağrathlılardan Aşot II** (961-977) zamanında yaptırılmıştır. Giderek kuzeye doğru genişleyen şehrin etrafını çevreleyecek şekilde sınırlayan ikinci sur duvarını yaptırmak da **Aşot II.**'nin halefi **Kral Smbat'a** (977-989) düşmüştür.

İç Kale birimlerinden **Saray, üç kilise, hamam, çocuk prens mezarları ve su sarnıcı**, N. Marr'ın 1904-1917 yılları arasında ortaya çıkardığı unsurlar idi. Saray'ın yapılanmasında bir koridorun iki yanına dizilmiş çeşitli birimler, buradaki benzer tipte inşa edilmiş konutlar için de esas alınmış olmalıdır (Foto.2, Çizim 2).

Topografik özelliklerinden yararlanılarak bir kısmı Arpaçay kenarına, bir kısmı da Bostanlar deresi ile yarılmış kayalıklar üzerine yerleştirilmiş olan şehir surlarının uzunluğu, 5 km'yi bulmaktadır. Ancak bu surların kuzeyde, düz arazide inşa edilenleri, önlerinde bir su hendeğinden sonra çift hatlı olarak devam ediyor ve doğudan batıya, sonra da kuzeybatıya yönelerek Arpaçay (Akhuriani) ile Bostanlar deresini birleştiriyordu. Yine bu hat üzerinde şehrin **İpek Yolu** üzerindeki giriş kapısını dışarıya (Divin) bağlayan **Tek Gözlü Köprü**'den başlayarak (Foto. 3), Şirli Kilise yakınında yer alan **Bağsekisi Kapısı**, Arpaçay'a bakan surlar üzerinde bulunan, günümüzde ise oldukça harap bir kapı idi.

Bağsekisi Kapısı'ndan sonra batıya doğru yönelen surlar üzerinde sırasıyla, Mıgımgı Deresi Kapısı, Acemağılı Kapısı, Satrançlı (Hıdırellez-Ejderha Buran) Kapı, Aslanlı Kapı, Kars Kapısı, en kuzey batıda da Gizli (Oğrun) Kapı bulunmakta idi. Bu kapılardan Aslanlı Kapı ve Kars Kapısı görkemli burçlarla takviye edilmiş, çift hatlı silindirik gövdeleri ile bunları birleştiren, dışta daha kısa, içte daha yüksek ve kalın tutulmuş duvarlar arasındaki gösterişli kapılar idi.

Kapı girişleri, çifte beden duvarlarının ekseninde yer almamıştır. Dış kapıdan girilince sağda Selçuklular zamanında takviye edilmiş yüksek, silindirik gövdeli burç ile, onun doğusundaki (sol) ikinci burç arasında, sola doğru ilerler tarzda bir aslan kabartması (Foto. 4) bu kapıya adını vermiştir. Sağdaki sur duvarı üzerinde bulunan 72x116 cm. boyutlarındaki Selçuklu kitabesi (Foto. 5), şehrin Selçuklu egemenliğine geçişini sağlayan **Alp Arslan**'ın şehrin yönetimi için görevlendirdiği Şeddatlı Ebu Şuca Muhammed tarafından onartıldıktan sonra beden duvarı üzerine yerleştirilmiştir.

Kapılar, sade ve basit bir giriş olmayıp, üzerlerinde mensup oldukları halka ait düşünce, inanç ve kültürler, çok boyutlu şekilde yansıtılmıştır. Ayrıca bu elemanlar, sanatkarane biçimlere dönüştürülerek bir takım şekiller, kompozisyonlar ve kabartmalardan ibaret süs unsurları haline getirilerek sembolik anlamda sunulmuşlardır. Surlar ve kapılar üzerindeki aslan, ejder, boğa başı, haç vb. işaretler, renkli taşlarla satranç tahtası biçiminde ve estetik bir amaçla ortaya konulmuştur. Birer askeri savunma yapısı olmasına rağmen sur duvarlarındaki bu şekil ve kompozisyonlar halka özgü yanları ağır basan, tarihi, kültürel ve dini sembollerle daha da yumuşatılmıştır. Hemen hepsinin üslubunda tarihi sembolizmin etkileri hissedilmektedir.

Tarihi süreç içinde farklı din ve kültürlere sahip topluluklarca yönetilen Ani'de, çok kültürlülüğün yansımaları, günümüze kısmen ayakta kalmış, ya da yer altında kazılarla tespit edilmiş eserlerde de görülmektedir. Örneğin Bizans, Emevi, Abbasi, Selçuklu, İlhanlı, Timurlu, Kara ve Akkoyunlu dönemlerine ait sikkeler, yörenin hakimi olan unsurlar tarafından bu şehirde bastırılmıştır. Her biri farklı malzeme (altın, gümüş, bakır, bronz) ile darp edilmiş bu sikkelerde kullanılan sembollerde, zamanın hükümdarlarının şekil ve yazı itibarıyla yankılarını buluruz.

Ani'deki çok kültürlülük, buradaki dini ve sivil mimarinin biçimlenmesinde de etkili olmuştur. Saray, ev, hamam, çarşı, ticari alanlar gibi içerisinde sürekli yaşanan mekânlar ile belirli saatlerde aktif olan kilise, şapel, cami, mescit, türbe gibi dini mekânların form, biçim, malzeme, strüktür elemanları

arasında da yakın ilişkiler ve benzerlikler olması, ortaya konan homojen kültürün özünde çok farklılıklar bulunmadığını gösterir.

Örneğin malzeme bakımından yöreye özgü, gri, açık ve koyu kahverenklerdeki yapı taşları, hemen hemen her türlü mimari birimde aynı şekilde kullanılmıştır. Yapı iskeletini meydana getiren moloz taşlı sağlam harç, içten ve dıştan, hafif, düzgün kesme taşlarla kaplanarak duvarlar oluşmuştur. Strüktür elemanları olarak kullanılan sütunlar, başlıklar, kemerler, payeler yine aynı bölgenin malzemesidirler. Çeşitli boyutlarda son derece ustalıklarla kesilen taş malzeme, çeşitli dönemlerdeki pek çok doğal ve insanlar tarafından meydana getirilmiş afetlere rağmen, yine de sağlam şekilde ayakta kalabilmişlerdir.

Ani'deki çok kültürlülüğün önemli temsilcilerinden birisi olan **Ateşgede**, Milattan önceki asırlarda İran'da ortaya çıkan, Partlar, Persler, Sasanilerce büyük taraftarı olan bir inancın (Zerdüştlüğün) mabedi olarak olasılıkla Kamsarakanlardan kalma bir yapı idi. Dörtlü yonca yaprağı biçiminde olduğu düşünülen, üzerinin kubbe ya da konikal tarzda bir çatı ile örtülü olduğu sanılan bu yapının doğusundaki yonca yaprağı biçimindeki kısım, sonradan apsis haline getirilmiş, kendisi de bir hristiyan ibadethanesi (= şapel) olarak kullanılmıştır (Foto. 6, Çizim 3).

Ani'deki kiliseler içinde en önemlilerinden biri kuşkusuz şehrin en büyük mabedi durumundaki **Büyük Katedral** ya da Türk devrindeki adı ile **Fethiye Camii**'dir (Foto.7, Çizim 4). Kral Gagik I'ın eşi Katranide tarafından 1001 yılında tamamlanan bu eser, zamanın tanınmış mimarlarından aynı zamanda İstanbul Ayasofya'sının da onarımını yapan Trdat tarafından inşa edilmiştir. 1064 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Ani'yi fethettiğinde ilk Cuma namazını bu camide kıldığı için adını "Fethiye Camii" olarak değiştirmiştir.

Anıtsal boyutlardaki Katedral'in mimari tasarımı oldukça ileri seviyededir. Doğu-batı doğrultusundaki dikdörtgen planlı yapı, kayalık bir zemine oturtulmuştur. Kilisenin temelinde en alttaki kesme taşlar yukarıya doğru daralarak, beden duvarlarının, sağlam ve kademeli bir alt yapı üzerinde yükselmesi sağlanmıştır.

Yöreye özgü az yoğunluklu, yumuşak, volkanik ve farklı renklerde kesme taşların, ana malzemeyi oluşturduğu görülür.

Dışta, hafifçe ileri taşkın giriş kapıları dışında düzgün dikdörtgen plan uygulanan Katedral, içten kubbeli bazilikal düzenlemeye sahiptir. Doğudaki yuvarlak planlı apsisin iki yanında yer alan geniş hücreler, bu mekanlara birer küçük şapel görüntüsü verir. Ortada dört ağır demet paye, yüksek kasnaklı olduğu

anlaşılan kubbeyi taşır. Kuzey, güney ve batı cephelerin ortasındaki girişlerin eksenini, ortadaki yıkık kubbenin altında birleştirir. Kubbenin XIII. yüzyılda çöktüğü, sonradan yenilendiği, günümüzde ise harap durumda olduğu görülür. Birçok bazilikal düzenlemeli kilisede olduğu gibi bu yapıda da apsise doğru dikey uzanan üç neften ortadaki geniş, yanlardakiler ise dardır. Gotik düzenlemeyi hatırlatan masif demet payeler, yapı içinde hareketi yukarı çeken bir dinamizm meydana getirirler (Foto. 8).

İçteki kubbeli bazikal düzenleme, dışarıya, ortaları üçgen şeklinde yükseltmiş cephe düzenlemeleriyle haç şeklinde yansımıştır.

Oldukça düzgün ve yalın cepheler, ortalarda ileri taşırılmış kapılar, yan ve üstlerde mazgal ve yuvarlak pencereler ve bunları yanlardan ve üstten sınırlayan gömme sütunceler, üzerlerindeki yuvarlak kemerlerle hareketlendirilmiştir. Pencere çevrelerindeki kabartma süslemeler, güney Kafkasya'da görülen çift ya da üç hatlı geçmelerden oluşan geometrik bir düzenlemeye sahiptir. Batı giriş kapısının üstünde, kısmen tahrip olmuş kartal kabartması ile haç motifi, plastik değeri yüksek kabartmalar olarak cephe yalınlığına hareketlilik kazandırmıştır.

Yuvarlak nişlerle teşkilatlandırılmış apsiste, " tahtta oturan İsa" tasvirinin, fresk tarzında sahnelenmesi dikkat çeker. Diğer bezemeler ise bozulmuştur.

Bağratlı krallarından biri olan Gagik I, 990-1020 yılları arasında hüküm sürmüş, Ani'nin imarına hayli emek vermiş, şehri kiliselerle süslemiştir. Onun zamanında eşi Katranide tarafından yaptırılmış Katedral'den başka, dikkat çeken ikinci önemli yapı ise kendi adıyla anılan ve **Aziz Grigor'a** itaf edilen yuvarlak planlı **kilisedir** (Foto. 9, Çizim 5)

Kars Kapısı ile Selçuklu Sarayı arasında yer alan Gagik I, ya da **Aziz Grigor Kilisesi**, Katedral ile aynı tarihte, 1001 yılında tamamlanmış büyükçe bir yapı idi.

N. Marr'ın 1905-1906 yıllarında yaptığı kazılarla temelleri ortaya çıkarılan bu kilisenin; ortada dört ağır paye üzerine oturan hayli yüksek bir kubbe ile, bunun etrafını dolaşan yuvarlak planın uygulandığı bir yapı olduğu anlaşılmıştır. Büyük Katedral gibi bu kilisenin de mimarı olan Trdat, Vagarşapat'ta 642-662 yılları arasında yaptırılmış olan Zvartnotz Katedrali'nin planını bu yapı için de model almış ve onu daha küçük ölçülerde buraya uygulamıştır. Buna benzeyen bir yapı da Ani yakınlarında Erzurum'un Şenkaya İlçesi sınırları içerisindeki X. yüzyıl sonlarına tarihlenen Bana (Penek) Kilisesi idi.

Bu kilisenin kazıları sırasında N. Marr'ın ortaya çıkardığı en önemli buluntu; ayakta duran, 2.25 m. yüksekliğinde Müslüman sarığı ve kaftanı ile

birlikte Gagik I' i temsil eden heykel idi. Bu dönemde Emevilerden sonra Ani çevresi zaman zaman Abbasi-Bizans çekişmelerinin yaşandığı bir yöre olduğundan İslami etkiler, yerli hıristiyan halk üzerinde de yankısını bulmuştur. Bu heykelin çok küçük bir parçası, bugün Erzurum Müzesi' nde bulunmaktadır.

Ebü'l Muammeran Camii ile Ateşgede arasında bulunan **Havariler Kilisesi** ya da **Kervansaray** olarak bilinen yapı, geçirdiği tarihi değişimler ve üslupsal etkileşimleriyle dikkat çeker (Foto.10, Çizim 6).

İlk yapım hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak 1031 tarihli Abugamir Pahlavuni' ye ait bir kitabeden, yapının XI. yüzyıl başlarında inşa edildiği anlaşılır. 1909' da N. Marr tarafından çevresi temizlenerek temelleri açılan bu yapının orijinalde dıştan kare planlı, içten dörtlü yonca yaprağı biçiminde bir plana sahip olduğu anlaşılmıştır. Yapının dört yönünde geniş kemerlerle derinleştirilmiş haçın kollarının ortasında yuvarlak kasnaklı kubbe, haçın kolları üzerinde de uçlarda yarım kubbeler bulunuyordu. Dört köşe boşluğunda da birer küçük şapel büyüklüğünde pastaphorion hücreleri yer almakta idi.

Ancak bu yapının kuzey-güney eksenindeki haçın kollarını oluşturan yuvarlak planlı apsilerin ortasından birer kapı açılarak, ek şapel ve başka yapılara geçiş sağlandığından yapı, Kervansaray olarak da bilinmektedir. Zira bu kapı çerçeveleri tamamiyle Selçuklu tarzı geometrik bezemeler ve akant yapraklarıyla plastik değeri yüksek bir kompozisyon sergiler. Kubbe ve yarım kubbe geçişlerindeki mukarnas dolgular, tavandaki renkli taş süslemeler, halat örgülü sivri kemerli kapı silmesi ve iki yandaki üçgen nişler, bu yapının Selçuklu etkisi altında yapılmış olduğunu gösterir (Foto. 11).

Ani'nin batısını sınırlayan Bostanlar deresine bakan yüksekçe bir yerde inşa edilmiş **Ebü'l Garib Aziz Krikor Kilisesi** ya da Türkçe adıyla **Polatoğlu Kilisesi**, ilkin X. yüzyılda Pahlavani ailesinden Prens Krikor için yaptırılmış idi (Foto 12, Çizim 7). Ancak 1040 yılında Abu'l Garib tarafından yaptırılan onarım sırasında babası, erkek ve kız kardeşi için de kiliseye iki odalı bir mezar yapısı eklenmiştir.

Dıştan düzgün olmayan on iki kenarlı bir plana sahip olan yapı, içten de bir orta alanın çevresinde her biri yuvarlak, altı apsis nişi ile biçimlendirilmiştir. Güneybatı cephe ortasındaki girişin üzerinde, yuvarlak kemerli bir alınlık vardır. Alınlığın üzerinde bütün yapıyı dolanan yarım yuvarlak profilli silmeler yer alır.

Üst örtü; içten kubbe, dıştan yüksek, yuvarlak kasnaklı, konikal çatıdan oluşur. Yuvarlak kasnak, halat şeklindeki silmelerle tanburu on iki yüzeye ayırmış, aralarda da mazgal pencerelere yer verilmiştir.

Yüzeyleri; plastik değeri yüksek, derin üçgen nişlerle teşkilatlandırılan yapının içerisi, merkezi bir düzenlemeye sahip altı nişle hareketlendirilerek enine göre boyu fazla, hareketli, dinamik bir yapıdır.

St. Gregory'ye ithaf edilerek Ani'li zengin Tüccar, Tigran Honentz tarafından yaptırılmış olan **Şirli Kilise, Aziz Krikor** ya da **St. Gregory İlluminator Kilisesi** olarak da tanınır (Foto. 13, Çizim 8).

Arpaçay'a bakan küçük bir set üzerinde, Ani'nin doğusunda yer alan bu yapı, 1215 tarihli olup Gürcülerin Ani'de hakimiyet kurdukları dönemde inşa edilmiştir. Üç parça halindeki kitabesinde yapının çevresinin Tigran Honentz tarafından satın alınarak; buraya bir kilise, bir şapel ve jamatundan oluşan yapılar topluluğunu inşa ettirdiği, içerisindeki dini konulu freskoların çokluğundan dolayı da buna Şirli Kilise adı verildiği bilinmektedir.

Dıştan dikdörtgen bir plana sahip olan yapı, içten ortada yüksek kasnaklı bir kubbe ve dört yanda fazla derinliği olmayan haç planını tekrarlar. Haç planı dışta, kolların iki yana meyilli üçgen alınlıklı çatılarıyla daha da belirginleşmektedir.

Kilisenin batı girişinin soluna (kuzey) eklenen bir şapel, önüne eklenen üç kemer ile, öne ve yana açılan revak biçimli jamatunun, kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak bazı kaynaklar, bunların 1310 yılında, yörenin ilhanlılar elinde bulunduğu dönemde, Mathed adlı bir şahsın su kanallarını onarımı sırasında yaptırılmış olabileceğini belirtmektedirler.

Kilisenin dış mimarisini hareketlendiren gömme sütunlar, yuvarlak kemerler, kemer üst boşluklarında Avrasya hayvan üslubuna uygun şekilde sıralanmış; tavşan, ayı, aslan, maymun, kurt, köpek, ejder, yılan, yarasa, fare, boğa, gergedan, kaplan, geyik, domuz gibi hayvanlarla başta kartal, şahin v.b. av kuşları olmak üzere inanılmaz zenginlikte hayvan kabartmaları bulunmaktadır. Bunların çoğu yan yana, karşı karşıya, sırt sırta, serbest ya da mücadele eder şekilde tasvir edilmişlerdir. Türk Çin takvim hayvanlarının da yer aldığı bu figürlerin en yakın benzerleri, XII. yüzyıl sonlarına tarihlenen Erzurum'daki Emir Saltuk Türbesi'nin nişleri içindeki takvim hayvanlarıdır (Foto. 14).

Bu figürlerin çoğunda masal hayvanlarına yer verilmiş olması, bunların kaynaklarının Doğu (Orta Asya) olduğunu göstermektedir. Bu tasvirler, halk düşüncesindeki üsluplaşmış figürlerin, somuta dönüştürülmüş şekillerinden başka bir şey değildir (Foto 15).

Şirli Kilisesi'nin dışarısında kemer boşluklarında görülen ve taşla işlenmiş bu kabartmalar kadar önemli bir diğer dini resimler grubu da, içteki freskolardır.

Kilise içerisinde yerden tavana kadar yükselen her duvarda, kemer alınlık ve geçiş elemanlarında, tonozlar ve kubbelerle yarım kubbelerde görülen fresko sahneleri, hayli ilginç konulardır. Çoğu dökülmüş ve renkleri canlılığını kaybetmiş olmakla birlikte bunlarda; Hz. İsa, Hz. Meryem, azizler ve İncil’de anlatılan olaylarla, İsa’nın mucizelerine ait konular sahnelenmiştir.

Kubbe içinde, Meryem ve on iki havari ile dört melek tarafından taşınan İsa ve Onun göğe yükselişi, konuları işlenmiştir.

Din dışı bir konu ise, apsisin güneyindeki pastaphorion hücresi girişi üzerinde, madalyonlar içerisindeki dört ejder figürünün, zamanın dokumacılığını temsil eden bir tema içerisinde ve kabartma olarak yansıtılmış olmasıdır. Ayrıca bazı peygamber tasvirleri ile “Cennet” sahnesine de halk düşüncesindeki kompozisyon anlayışı içerisinde yer verilmiştir.

Katedral ile Şirli Kilise arasında, biraz kuzeye doğru kaymış alanda yükselen **Surp Amenapi’rkitch Kilisesi**, yörede **Halaskar Kilisesi** ya da **Keçel Kilise** adıyla bilinmektedir (Foto. 16, Çizim 9).

1035 yılında Marzpan (General) olan Ebü’l Garip, Bizans İmparatoru Mikail’den elde ettiği “kutsal çarımh”ın alınış hatırasına bu kiliseyi yaptırdığını, dış duvardaki kitabe ile seyircilere duyurmaktadır. J.M. Thierry’ye göre bu kilisenin mimarı da Trdat olmalıdır. 1193 yılında batı giriş önüne bir jamatun, 1291 yılında da İlhanlı döneminde bir çan kulesi eklenen yapının, 1957 yılında meydana gelen fırtınada, ortadan ikiye bölünmüşçesine kubbeden temele kadar, kuzey ve kuzeybatısı tamamen yıkılmıştır. Çan kulesi ve jamatundan da eser kalmamıştır.

Aslında 19 yüzlü bir çokgen plana sahip yapı, içten sekiz nişle teşkilatlanarak üzeri yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülü imiş. Statik açıdan alt kurgu, yukarıdaki ağırlığa fazla dayanamadığından daha 1342 yılında kubbe, Atabek Vahram Zakarid tarafından Mimar Vasile’e sipariş edilerek yeniletilmişti. Günümüzde yapının durumu tehlike arz etmektedir.

Kral Gagik’in 1001 yılında yaptırdığı yuvarlak planlı kilise ile Aslanlı Kapı arasında bulunan **Gürcü Kilisesi**, XIII. yüzyıla tarihlenir (Foto. 17, Çizim 10).

Doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planda, tek nefli ve üzeri uzun bir beşik tonozla örtülü olan kilisenin güney duvarı, 1840 yılında çökmüştür. 1912 yılında kısmi bir onarım geçiren kilisenin doğusunda, duvar içerisine gizlenmiş yarım yuvarlak şekilli bir apside, batı duvar ortasında da bir girişe sahip olduğu anlaşılır.

Bu kilisede anılmaya değer iki ayrı sahne, içte apsisi beden duvarlarından ayıran iki kemerde sahnelenen figürlü bir taş kabartmadır. Bunlardan biri

“Cebrail’in tahtta oturan Meryem’e İsa’yı doğuracağını” diğeri de “ Meryem’e, İsa’yı doğuracağını” haber veren sahnelerdir. Ancak taş üzerine işlenmiş olan bu kabartmalarda ayrıntıya yer verilmemiş, hatta figürler kabaca belirtilmişlerdir.

Vierges Hripsimenes, Bexencvank, Kusanc Vank, Bakireler, Kızlar Manastırı gibi isimlerle anılan yapılar topluluğu; ayrı bir avlu içinde, Ani’nin Arpaçay’a bakan doğu orta kesiminde, şehrin kurulduğu yükseklikten daha aşağıda, dik ve sarp kayalıklar üzerine kurulmuştu. Azize Hripsime için bakireler topluluğu adına yaptırılan, önünde jamatunlu bir kilise ile, yanında tek nefli bir şapelden oluşuyordu. Ancak çevredeki avlu duvarları ile tek nefli yapı harap olmuş, kilise ise olasılıkla XIII. yüzyılda T. Honents tarafından yaptırılmıştır (Foto.18, Çizim 11).

Kilise, içten ve dıştan altı adet yarım yuvarlak nişle teşkilatlandırılmıştır. Poligonal düzenlemeli yapının alt beden duvarları üstte içeri çekilerek üzerine silindirik, kısa tanburlu on iki yüzeye ayrılan kubbe kasnağı yerleştirilmiştir. Kasnak üzerinde, çırtma üçgen nişlerle üçgen prizma biçiminde dilimlerden oluşmuş ve tepe noktasında birleşen hatlarıyla bir çatı bulunur.

Doğudan ve güneybatıdan Arpaçay, kuzeybatıdan ve güneyden Bostanlar deresinin oluşturduğu yüksek kesimde bulunan Ani şehrinin en güneyinde, daha aşağıda küçük bir tepe noktası üzerinde kurulmuş, küçük sur duvarlarıyla çevrili kısım, **Kız Kalesi** olarak bilinmektedir. Burası aynı zamanda Ani’nin en son terk edilen kısımlarından biridir.

Kız Kalesi olarak anılan, her ziyaretçinin de uğrayamadığı bu kısımda, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden kaldığı tahmin edilen harap bir kilise, buradaki eski manastırın en önemli yapısı olmalıdır. 1960 yılında güneybatı köşesi yıkılan, 1989 depreminde de zarar gören yapı, dıştan düzgün dikdörtgen planlı olup içten, haçvari düzenlemeli idi. Ortada haçın kollarının kesişme noktasında yer alan kubbe ise haraptır (Foto. 19).

Ani’de Hıristiyan dini yapılarından başka, Arpaçay nehri kıyısında ve Bostanlar deresi ile yarılmış arazi yamaçlarında yüzlerce **mağara** bulunmaktadır. Bölgenin yumuşak tuf dokusu üzerinde, az bir gayretle ve mekanik yollarla bir çok mağara oluşturulmuş, bu mağaralar şehrin kuruluşundan günümüze kadar çeşitli amaçlarla kullanılmıştır (Foto. 20).

Bu mekanların içlerinde; oturma yerleri, raflar, nişler, sekiler, dolaplar, peykeler, apsisler, mihraplar açılarak ibadet mekanları, depo, mahzen, mezarlık, güvercinlik ve ikamet mekânları meydana getirilmiştir.

N.M. Tokarsky tarafından 1915 yılında incelenen bu mekanların sayısı, 1000'i bulmaktadır.

Ani'nin kuzey sur duvarlarının 3-400. kadar dışında, ancak tarihi sit alanı içinde bulunan bir yapı, **Çoban Kilisesi** olarak adlandırılmaktadır (Foto 21). Aslında asıl yerleşimin gürültüsünden şikayetçi olan bir Çoban'ın karısından dolayı bu ismi almış olan kilise, Horomos Manastırı'na giden yol üzerinde bulunmakta imiş.

XI-XII. yüzyıllardan kalmış olabileceği belirtilen yapının, 7 m. çapında, oldukça küçük bir alan üzerine, iki katlı bir düzenlemeye sahip olduğu, ancak dıştan yüksek ve kademeli tutulmuş iki parçalı üst örtü ile birlikte üç katlı olduğu izlenimi edinilir çatıya kadar yüksekliği 11 m.'yi bulan yapının, İslami döneme ait bir türbe de olabileceği ileri sürülmektedir. Ancak yapı günümüzde oldukça harapdır (Çizim 12).

Ani'deki İslami tesirler altında yapılmış, **Cami, Saray, Hamam, Çarşı, Konut** mimarisi türünden bir çok yapı da dikkati çekmektedir.

Bunların en önemlilerinden biri **Ani Ulu Camii**, ya da **Manuçehr Camii**'dir. Bu yapı, Kral Aşot II.nin zamanında (961-977) yaptırılmış sur duvarlarının ana giriş kapısının içerisinde, hemen solda yer alıyordu. Bunun önünden geçilerek İç Kale'ye ulaşıyordu (Foto. 22, Çizim 13).

Büyük Selçuklu hükümdarı Alp Arslan fetihten sonra, Ani'nin yönetimini, Selçuklular adına sürdürmesi için Emir Manuçehr'e bırakmıştır. Caminin 1071-1072'li yıllarda Ebu Manuçehr'in emirliği döneminde yaptırıldığı kabul edilmektedir. Aynı tarihlerde Melikşah ve Manuçehr adına Ani'de bastırılmış sikkelerle de bu husus desteklenir. Ancak burada eski bir yapının varlığını kabul ederek bunun temelleri üzerine caminin, daha sonra da minarenin yaptırıldığını düşünmek de mümkündür.

Arpaçay'a bakan doğu yönde, arazi eğiminden dolayı derin ve yüksek bir bodrum üzerinde inşa edilen yapı, içten bazı bölümlere uğrayarak N. Marr'ın kazı yaptığı dönemden, 1921 yılına kadar Müze-depo olarak kullanılmıştır.

Cami'nin önünde, sütunlara oturan revaklı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğusunda; kalın ve sekizgen gövdeli, kesme taştan, yüksekçe bir minare inşa edilmiştir. Son cemaat yerinden bir kapı ile girilen minare, taş, tuğla ve harçtan örülü kırmızı, siyah, kahve renkteki kesme taşlarla örülü gövdesi ile şerefeye kadar aynı kalınlıkta devam eder. Şerefenin ve üst kısmının bütün unsurları mevcut değildir. Ancak gövdede siyah bazalt taşlarından kufi ile yazılmış "bismillah" ifadesi dikkat çeker (Foto. 23).

Arpaçay'a bakan doğu cephede, geniş açıklıklı seyirlik pencereler, alttaki bodruma ait daha küçük boyutlu kare, ya da mazgal pencerelerle, üçlü bir düzenlemeye sahiptirler.

İçte, doğuya bakan pencereler arasında payeler bulunmakta, geride yüksek kaideli, üç sütunla taşınan tavan ise, dört bölümlüdür. Her tavan bölümünde, köşegenleri ortada birleşen kare ve kesişme noktalarıyla her biri farklı, geometrik taş kakmalı düzenleme dikkat çeker. Bu tavan düzenlemesine, son cemaat yerini örten kubbe içlerinde de yer verilmiştir. Ancak son cemaat yerinin tavan ve kemerleri, büyük oranda tahrip olmuştur.

Manuçehr Camii ile aynı özelliklere sahip minaresiyle dikkat çeken bir yapı da **Ebü'l Muammeran Camii**'dir. Minaresinin yıkılmış olmasından dolayı buna **Yıkık Minare** ya da **Bozminareli Camii**'de denilmektedir (Foto. 24).

Kars Kapısı ile Aslanlı Kapı'dan gelen yol, bu caminin önünden geçerek Manuçehr'e, oradan da iç kale'ye ulaşıyordu.

1894 yılında bir Ermeni papazın caminin minaresini dinamitle uçurmasından önce, minare kaidesinin alt kısmına yerleştirilmiş 1199 tarihli bir kitabede, burada halkın koyun ve deve alışverişi yapmasını yasaklayan bir fermanı yazılı idi. Şeddatlı Manuçehr'in torunu olan Şavur'un yazdırdığı bu kitabeden daha önce, XII. yüzyılın başlarında, bu cami yaptırılmış olmalıdır.

2000-2001 yılları kazı sezonunda çevresi temizlenerek, temelleri ortaya çıkarılan caminin, minarenin batısında, başka yapılarla da kaynaşmış bir plan özelliği ortaya koyduğu anlaşılmıştır. Burada bulunan çeşitli seramik eşya dışında, farklı dönemlere ait buluntu sikkeler, ticari amaçla buraya deve, koyun almaya gelen tacirlere ait paralar (döviz) olarak değerlendirilmiştir.

Ani'deki sivil mimarlık örneklerinden en önemlisi **Selçuklu Sarayı** diye bilinen yapıdır. **Tacirin Sarayı, Kale, Sultan Sarayı, Sargis Sarayı, Baran Sarayı** gibi adlarla da anılan bu yapı, şehir surlarının kuzey ucunda, Bostanlar deresine bakan sırt üzerinde, kısmen sur duvarları üzerine oturtulmuştur. 1999 yılında Kültür Bakanlığı tarafından başarılı olmayan bir restorasyon geçiren yapının, orijinal özelliklerinden bazıları da bu restorasyonda kaybedilmiştir.

Ani'nin fethinden sonra yerel yöneticilerinin bu sarayda oturmuş olmaları ya da Tigran Honents gibi zengin ve nüfuzlu bir tüccarın da bu yapıyı yaptırmış olabileceği günümüzde tartışma konusudur (Foto. 25, Çizim 14).

Saray'ın şekil ve mimarisi dışında özellikle kuzeye bakan giriş kapısı dikkat çeker. Kubadabad, Aspendos Tiyatrosundaki Selçuklu Köşkü, Keykubâdiye gibi XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu saray ve köşklerindeki sekiz kollu yıldız şekilli

çinilerle Ani'deki sarayın giriş kapısına işlenmiş, taşa oyma, sekiz kollu bitkisel ve geometrik süsleme arasındaki ilişki dikkat çekicidir. XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu üslubu, bilindiği gibi, tüm Anadolu, Kafkasya, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Irak ve İran gibi yörelerde mimari ve güzel sanatların tüm alanlarında etkili olmuş veya kendini hissettirmiştir.

Alttaki bodrumla birlikte üç katlı bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılan Saray'ın alt katı; depo, mahzen, sığınak, üst katlar ise oturma mekanları, taşlık, eyvan, seki biçimindeki düzenlemeleriyle Türk – saray ve köşklerdeki konut mimarisi örneklerini tekrarlar.

Ani'de XI-XIII. yüzyılın yaşama biçimini simgeleyen diğer unsurlar arasında şehrin can damarı olarak kullanılan **çarşı**'nın özel bir anlamı vardı. Kars Kapısı önünden başlayan, zemini taş döşeli bir caddenin iki yanında sıralanmış dükkanlar, şehrin en belirgin alışveriş merkezi idi. Altında logarlara, yanlarda sekilere, dükkanlara, ocaklara, atöyelere yer verilen küçük birimler içinde fırınlar da yer alıyordu. Bu caddenin yanında, yöresinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan **han, ambar, şarap yapım yerleri, bezirhane, el işi üretim merkezleri** de kısmen zemin seviyesinde, altta veya üstte yer alan birimleriyle şehrin o zamanki canlı ticari potansiyeli hakkında fikir verir.

Söz konusu XI-XIII. yüzyıllarda Ani'de **Hamam** mimarisinde de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Kazısı tamamlanan iki hamamdan Şirli Kilise'ye yakın olanına **Küçük Hamam**, Katedrale yakın olanına da **Büyük Hamam** denilmektedir. Çok toplumlu bir yaşamın egemen olduğu XI. ve XIII. yüzyıllarda geleneksel Türk hamamlarının etkisiyle yapılmış olan Ani'deki hamamlarda da özellikle soğukluk, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan bir sıralama geleneksel şema ile uygunluk gösterir (Çizim 15).

Hamamlarda; ortada göbek taşının bulunduğu, yanlarda eyvanların köşelerde de halvet hücrelerinin yer aldığı sıcaklıkları merkezi ve haçvari düzenlemesi, ile Türk hamamlarının da ana plan özelliklerini içermektedir.

Konut mimarisinde B. Karamağaralı'nın 1994-1995 yılındaki kazılarda ortaya çıkardığı iki örnek, sivil mimarlık anlayışının Ani'de nasıl uygulandığı konusunda esaslı fikir verir.

Caddelere açılan kapılarıyla, birbirlerine koridor ve kapılarla bağlı evler, Ani yapıları için karakteristiktir. Evlerde; çeşme, ocak, taşlık, altlarında serinlik depoları bulunan geniş mutfaklar, sekilerle bölünmüş odalar, raflar, geniş pencere açıklıkları, farklı yüksekliklerdeki eşikler ve oda zeminleri, evlerin çok amaçlı olarak kullanıldıklarını, ya da kalabalık aileler tarafından iskan edildiklerini

göstermektedir. Çevreyi yoğun biçimde saran diğer temel izleri, fazla mesafe bırakılmadan birbirlerine çok yakın şekilde inşa edilmiş mahalle evleri ve sokak dokuları, Erzurum, Kars, Bayburt evleri gibi Ani evlerinin de konut anlayışını ifade eden örnekleri meydana getirirler (Foto. 26, Çizim 16).

KAYNAKÇA

- Abich, H., *Aus den Kaukasischen Landern, Reisebriefe*, Wien 1896.
- Abott, K.E., “Notes of a Tour in Armenia in 1837”, *Journal of the Royal Geographical Society*, Vol. 12, 1842.
- Ağca, B., “Ani Güvercinlikleri”, X. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (H. Örcün Barışta’ya Armağan, Ankara 2006)’na Sunulan Bildiri, baskıda.
- Akçay, İ., “Ani’de Türk Eserleri”, *Türk Kültürü*, S.22, Ankara 1964, s. 155-159.
- Alisan, L., *Sirak* (en Arm.), Venise 1881.
- Allen, V.D.- Muratoff, P., *Caucasian Battlefields*, Cambridge 1953.
- Anon, A., *The Glory of Ani-The Millenium Celebration of the Cathedral of Ani*, Yerevan 2002.
- Balkan, K.- Sümer, O., “1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XIV (1965), Ankara 1967, s.103-118
- Balkan, K., “Ani’de İki Selçuklu Hamamı”, *Anadolu (Anatolia)*, XII (1968), Ankara 1970, s.39-57.
- Barthold, W., “Ani” mad., İ.A, C.I, İstanbul 1965, s.435-437.
- Belli, O., “Kafkasya’nın Batıya Açılan En Büyük Kapısı: Ani Kalesi ve Kenti”, *Serhat Kültür*, Mayıs Haziran 2006, s. 2-6.
- Broset, M.F., *Gürcistan Tarihi* (TTK basımevi), Ankara 2003.
- Brosset, M., *Les Ruines d’Ani Capitale Armenienne Sous les Rois Bagratides*, aux X. Et XI. Siecles, St. Petersburg 1860-1861.
- Canard, M., “La Campagne Armenienne du Sultan Salquqide Alp Arslan el la Prise d’Ani en 1064,” *Revue des Etudes Armeniennes*, Vol. 2, 1965.
- Cuneo, P., “Les Ruines de la Ville d’ Ani,” *Monumentium*, Vol. V, 1970, s. 48-71
- Cuneo, P., *Architectura Medivale Armenia*, Roma 1968.
- Cuneo, P., *Documenti di Architettura Armena (Documents of Armenian Architecture)*, V.12, Venezia 1984.
- Donabedian, P., “Le point sur l’Architecture Armenian Trdat-Tiridate,” *Cahiers Archeologiques*, Vol. 39, 1991.
- Grigorien, G., *Donations to the Churches and Monasteries of Ani*, Yerevan 2002.

- Gurdjieff, G.i., Meetings with Remarkable Men, London 1963
- Güler, A., “Ani, Ghost Capital of the Ancient Kingdom of Armenia”, Architecture Review, London 1964.
- Gündoğdu, H., “ İslami Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine”, IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994, Konya), Konya 1995, s.19-32.
- Gündoğdu, H., “ Uygarlık ve Sanat Tarihi Açısından Kars’ın Kimlik Değerleri”, 2000’lerde Kars (29 Ekim 1999), İstanbul, Nisan 2000, s.27-39.
- Gündoğdu, H., Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik, İ.Ü.E.F. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979.
- Hamilton, W.J., Researches in Asia Minor, Pontus und Armenia, London 1842.
- Haroutiounian, V.M., “ L’Urbanisme en Armene du Moyan Age”, Revue des Etudes Armeniennes, Tome V, Paris 1968, s. 51-63.
- II, Ankara 1996, s.577-588
- Karaca, Y., Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları,”-I-II, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Van 2004.
- Karamağaralı, B., “ 1991 Ani Kazıları” XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1992), II, Ankara 1993, s.509-538.
- Karamağaralı, B., “ 1995 Ani Kazısı” XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1996),
- Karamağaralı, B., “ Ani Ulu Camii (Manuçeher Camii), IX. İnternational Congress of Turkish Art, Ankara 1995, p.323-338.
- Karamağaralı, B., “1992-1994 Ani Kazıları”, XVII, Kazı Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 1995), II, Ankara 1996, s.493-512.
- Karamağaralı, B., “1998 Ani Kazısı” XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1999), II, Ankara 2000, s.431-438.
- Karamağaralı, B., “1999 Yılı Ani Kazıları” IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-27 Nisan, Van) Bildirileri, Van 2000, s.317-324.
- Karamağaralı, B., “2000-2001 Yılı Ani Kazıları”, XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 2002), II, Ankara 2003, s.233-242.
- Karamağaralı, B., “2002-2003 Ani Kazıları” XXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı 24-28 Mayıs 2004, Konya), II, Ankara 2004, s.311-318.
- Karamağaralı, B., “Ani tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış “ Sanat Tarihi Dergisi, IX, İzmir 1998,s.38-42

- Ker Porter, S.R., *Travel in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, etc. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820*, I-II, London 1821.
- Kevorkian, R., *Ani-Capitale de L' Armenie en I' An Mil*, Paris 2001 (Catalogue).
- Kırzioğlu, M. F., *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.
- Kırzioğlu, M.F., “Selçukluların Ani’yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, (1970), Ankara 1971, s.111-139.
- Kırzioğlu, M.F., *Ani Şehri Tarihi*, Ankara 1982.
- Kırzioğlu, N.G.-v.D., *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars* (Kars Valiliği Yayını) Ankara 1999.
- Kinross, L., *Within the Taurus*, London 1954.
- Kipşidze, D.A., *Ani Mağaraları 1915 Materyali*, (N.M.Tokarski’nin Materyal, Çizim Önsöz ve Yorumu), Erivan 1972.
- Kökten, İ. Kılıç, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları,” *DTFC Dergisi*, Sayı 2, 1943, s.119-121.
- Lynch, H.F.B., *Armenia, Travels and Studies*, London 1901.
- Mahe, J.P., “Oil Presses in Ani and in Eastern Anatolia, XI the Century” IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-27 Nisan 2000, Van) Van 2000, p. 147-153.
- Mahe, J.P., “Epigraphic Evidence on the Site of Ani, “ XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı (24-28 Mayıs 1999, Ankara), II, Ankara 2000, s.432-434.
- Marr, N.Y., “Ani, la Ville Armenienne en Ruines”, *Revue des Etudes Armeniennes*, Vol. 1, 1921.
- Marr, N.Y., *Ani, Knizhnaya İstoriya Goroda İ Raskopki* (Ani-a History of the City and the Excavations), Leningrad. and Moscow 1934.
- Marr, N.Y., *Ani-Reve d’Armenie*, Paris 2001.
- Marriner, J., *Trebizond and Beyond*, London 1954.
- Matevossian, K., *Ani: Religious/ Ecclesiastical Life and Manuscriptal in Heritence*, Yerevan 1997.
- Mnatsakanijan, S.K., *Zvartnots*, Moscow 1971.
- Morier, J.J., *Ayesha, the Maid of Kars*, London 1834.
- Nersessian, V., *Treasures From the Ark: 1700 Years of Armenian Christ Art*, London 2001.
- Otto-Dorn, K., “Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus in der İslamischen Kunst,” *İn Memoriam Ernst Diez*, İstanbul 1963, s. 138-158.
- Orbeli, İ.A., *Corpus İnscriptionum Armenicarum*, Vol. I, (Ani), Yerevan 1966.

- Ögel, B., Erzurum Anıtlarında Eski Altay-Türk Sanatının İzleri, Erzurum 1947,
- Öney, G., “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları”, Belleten, XXXIV, Nu.133 Ankara 1990, s.83-111.
- Öney, G., “Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri”, Belleten, XXXIII, Nu. 130, Ankara 1969, s.171-191.
- Öney, G., “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Aslan Figürü”, Anatolia, XIII, Ankara 1969, s.189-202.
- Rubruck, W., The Mission of Friar William of Rubruck His Journey to the Court of the Great Kahn Mungke, 1253-1255, (Terc. P. Jackson) Haklyut Society, Vol. 173, 1990.
- Sinclair, T.E., Eastern Turkey, an Architectural and Archeological Survey, Vol. I, London 1987.
- Strzygowski, J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Vienna 1918.
- Takaichvili, E., Archaologische Forschung Reise in die Sudlichen Provinzen Georgiens. 1917, Tiflis 1960.
- Tarlak, A., Ani Harabelerindeki Figürlü Bezemeler, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, Erzurum 1985.
- Texier, Ch., Description de l’Armenie, La Perse et la Mesopotamie, Paris 1842-1852.
- Thielmann, B. M. V., Journey in the Caucasus, Persia and Turkey in Asia, London 1875.
- Thierry, J.M., “ L’Monumenti di Ani, dans” Documenti di Archetectura Armene, Ani, N. 12., Milano 1984.
- Thierry, J.M., “ Notes Sur des Monuments Armeniens en Turquie” (1964), Revue des Etudes Armeniennes, Tome II, Paris 1965, s. 165-184.
- Thierry, J.M., “A Propos de Quelques Monuments Chretiens du Vilavet de Kars,” Revue des Etudes Armeniennes, Part I.
- Thierry, J.M., “Les Basiliques Armeniennes en Haute-Armenie”, Revue des Etudes Armeniennes, Tome XXIV, Paris 1993, s.153-178.
- Thierry, J.M., La Cathedrale des Saints- Apostoles de Kars, Paris 1978.
- Thierry, J.M., Le Couvent Armenien d’ Horomos, Paris 1980.
- Thierry, J.P.- Donabedian, P., Armenian Art, New York 1989.
- Tuğlacı, P., Arpaçay ve Yöresi, İstanbul 1984.
- Uluhogian, G., “ Les Eglise d’ Ani, d’Apres le Temoignage des İnscriptions”, Revue des Etudes Armeniennes, Tome XXII, Paris 1992., s.393-407.

- Ussher, J., A Journey from London to Persepolis, Including Wanderings in Daghistan, Georgia, Armenia, etc, London 1865.
- Wilbraham, R., Travels in Transcaucasian Provinces of Russia, London 1839.
- Willary, L., Fire and Sword in the Caucasus, London 1906.
- Yazar, T.-Değirmenci, T., “Ani Kazılarında Ele Geçen Baskı Teknikli Sırsız Seramikler”. Sanat Tarihi Dergisi, IX, İzmir 1998, s.151-161.

Foto. : 1- Ani'nin genel görünüşü

Foto. : 2- Ani İç Kalesi'nden bir görünüm

Foto. : 3- Arpaçay Üzerindeki Tek Gözlü Köprü

Foto. : 4- Aslanlı Kapı girişinin karşısındaki aslan kabartması

Foto. : 5- Aslanlı Kapı girişinin sağındaki Selçuklu Kitabesi

Foto. : 6- Atçşgede

Foto. : 7- Büyük Katedral (Fethiye Camii).

Foto. : 8- Büyük Katedral (içten).

Foto. : 9- Gagik I Yuvarlak Planlı Kilise'nin içinden bir görünüş.

Foto. : 10- Kervansaray (Havariler Kilisesi).

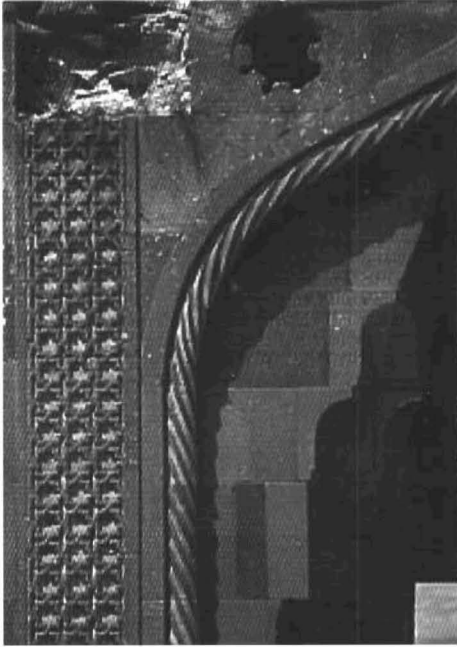

Foto. : 11- Kervansaray (Havariler Kilisesi) Kapısı'ndan ayrıntı.

Foto. : 12- Polatoğlu (Ebü'l Garip Aziz Krikor) Kilisesi

Foto. : 13- Şirli (Aziz Krikor) Kilise

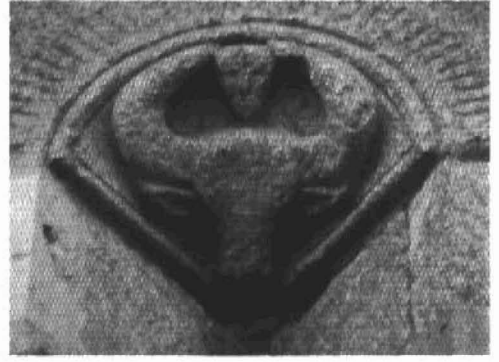

Foto. : 14- Erzurum emir Saltuk Türbesi'ndeki insan-boğa kabartması

Foto. : 15- Şirli (Aziz Krikor) Kilise'deki hayvan kabartmaları

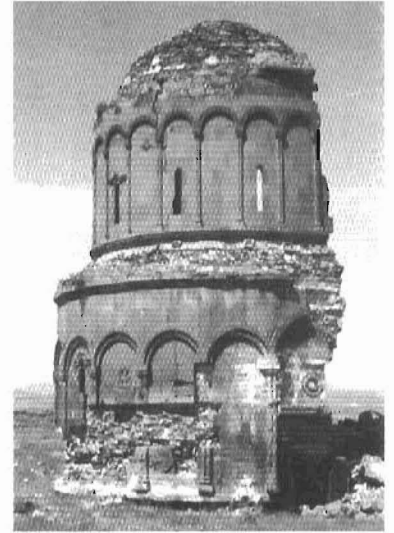

Foto. : 12- Halaskar (Keçel, Surp Amenap'rkitch) Kilisesi

Foto. : 17- Gürcü Kilisesi.

Foto. : 18- Bakireler Kilisesi.

Foto. : 19- Kız Kalesi Kilisesi.

Foto. : 20- Mağaralar.

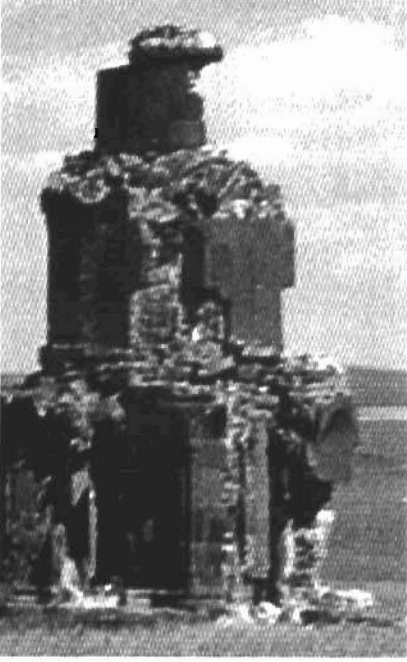

Foto. : 21- Çoban Kilisesi

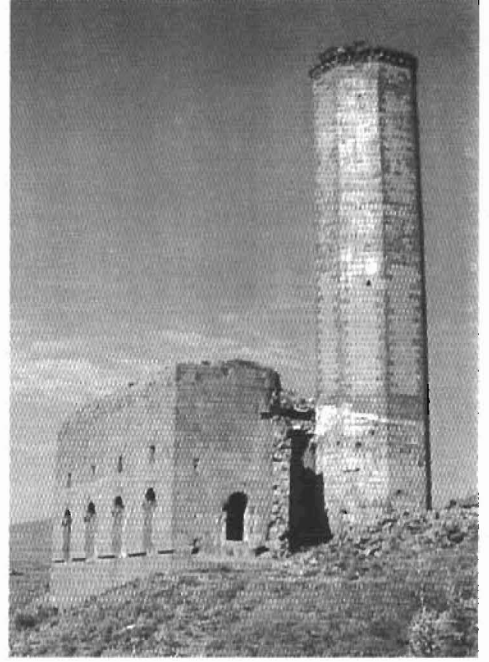

Foto. : 22- Ebu Manu ehr Camii.

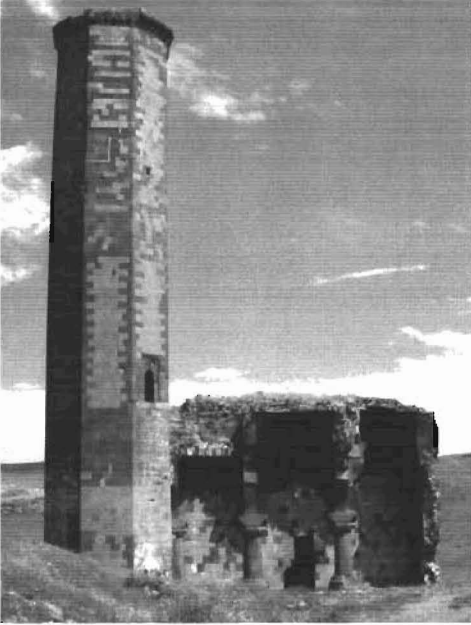

Foto. : 23- Ebu Manu ehr Camii
(kuzeyden)

Foto. : 24- Ebu'l Muammeran Camii Minaresi.

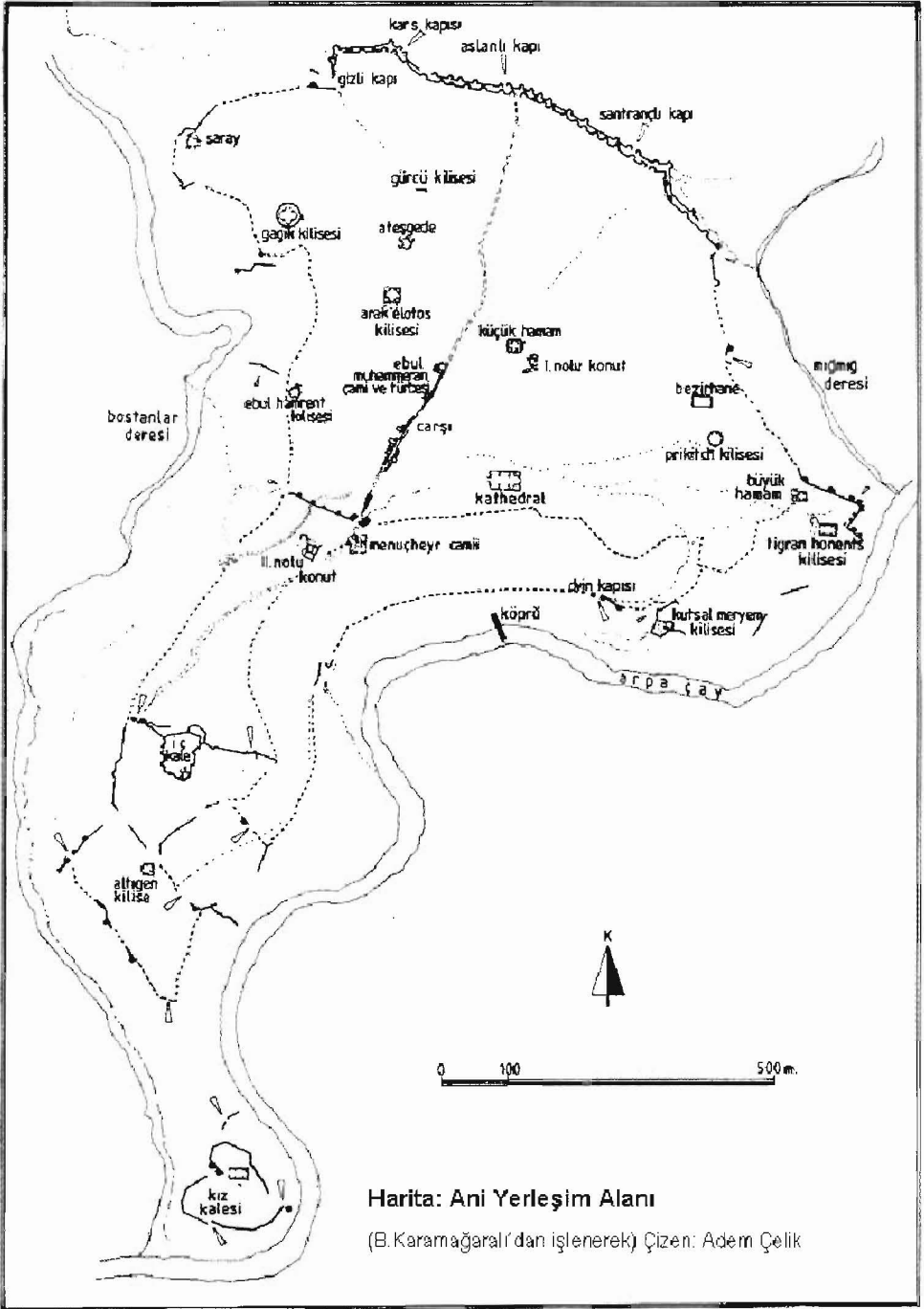

Foto. : 25- Selçuklu Sarayı (Tahir'in Sarayı).

Foto. : 26- Saray - Konak Kalıntısı.

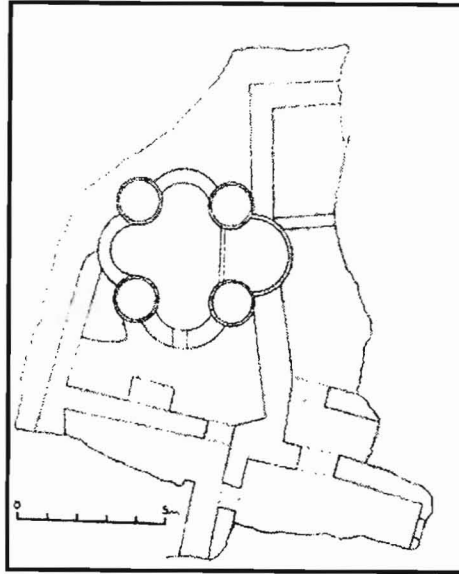
¹ Fotoğrafların bir kısmı "<http://www.virtualani.freemove.co.uk/citymap-turkish.htm>"den alınmıştır.

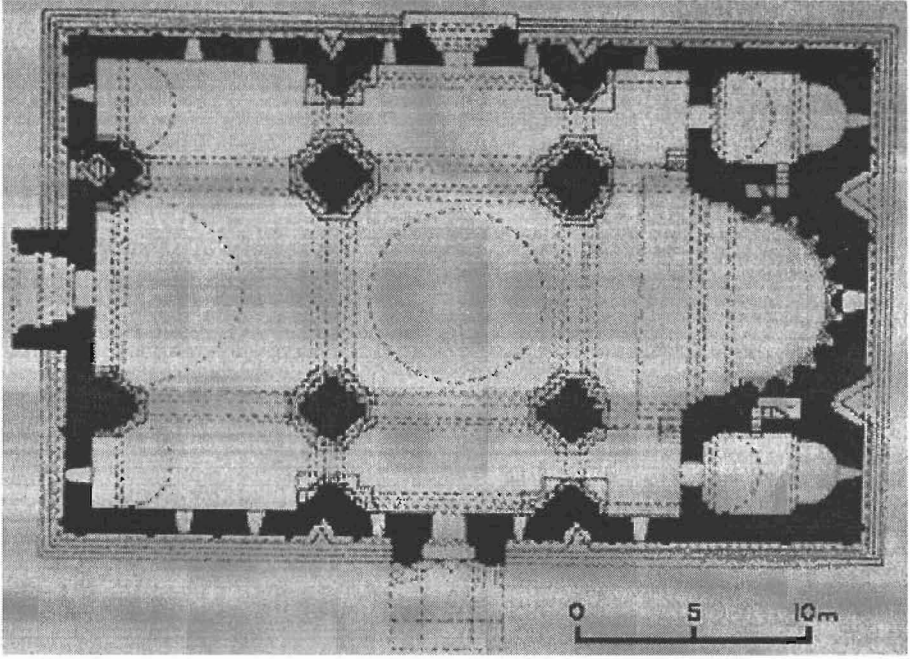
Çizim : 1- Ani Yerleşim Haritası.

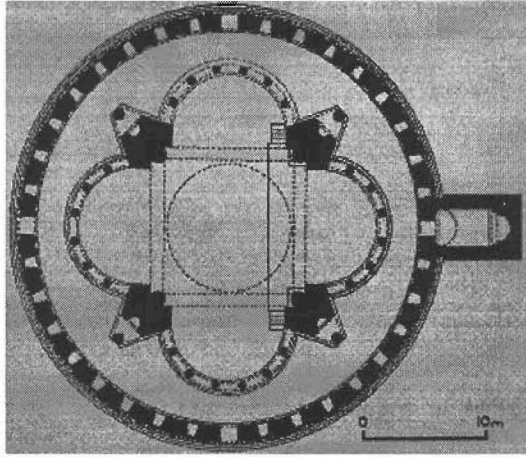
Çizim 2: Iç Kale'de Saray Planı (N.Marr).

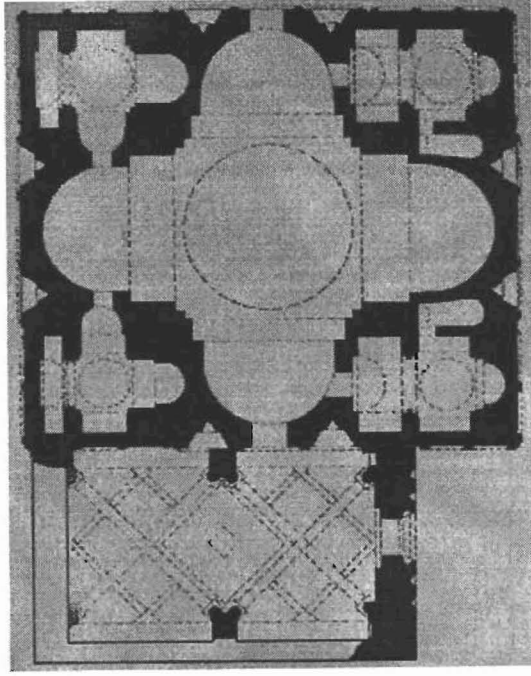
Çizim 3: Ateşgede Planı (N.Marr).

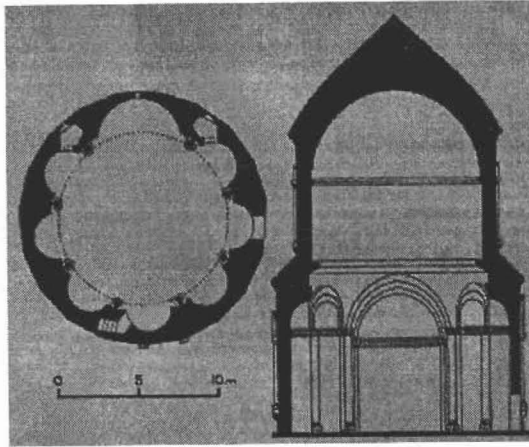
Çizim 4: Büyük Katedral (Fethiye Camii).

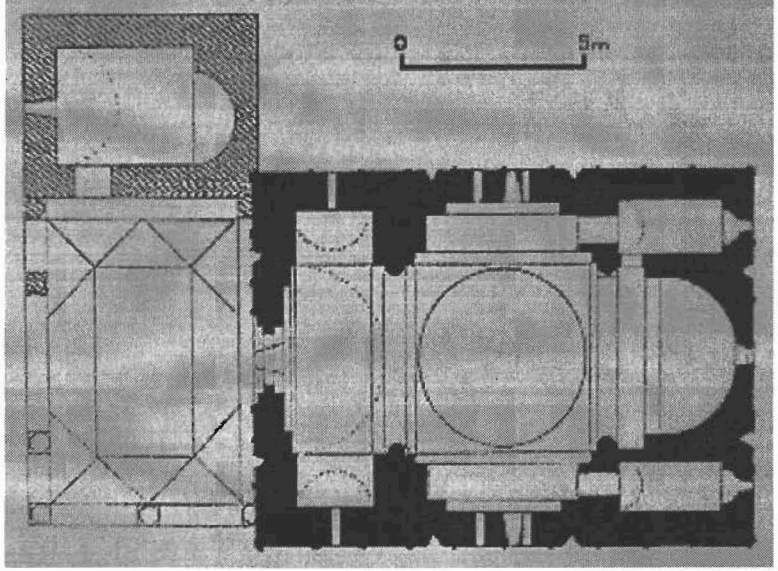
Çizim 5: Gagik I Kilisesi (Thierry'den)

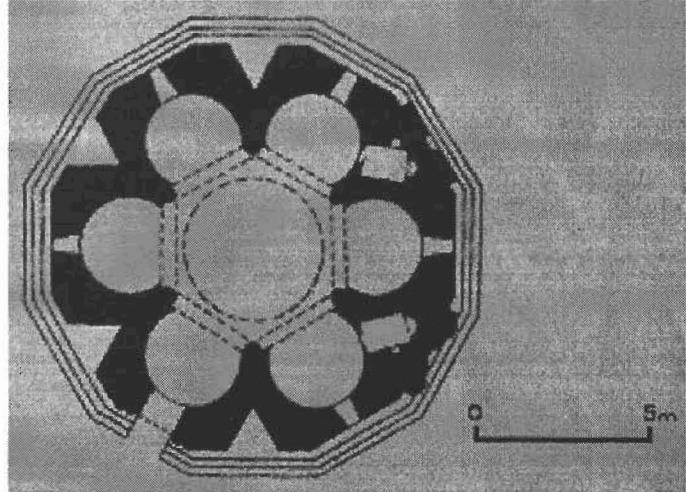
Çizim 6: Havariler Kilisesi (Kervansaray)

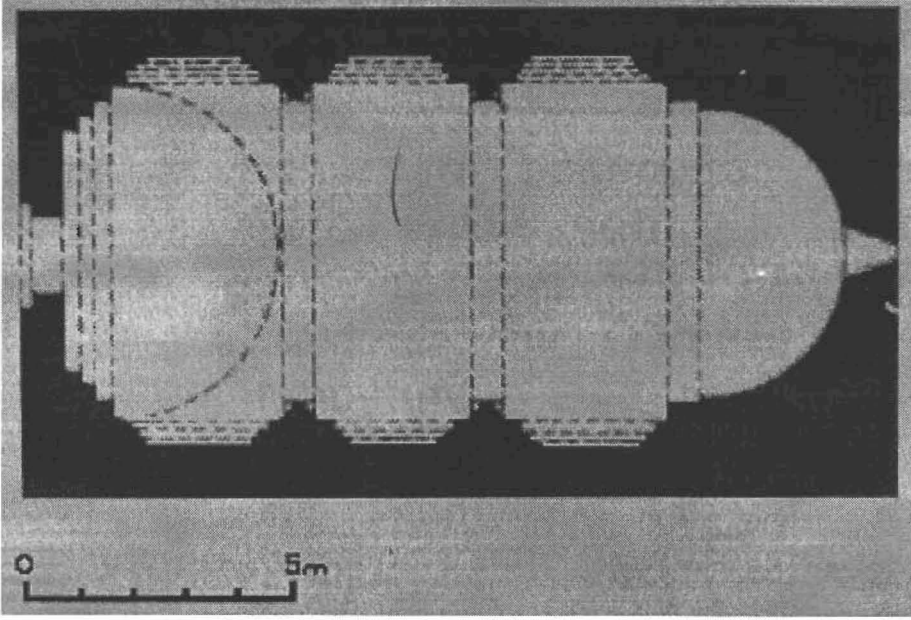
Çizim 7: Polatoğlu (Ebu'l Garib Aziz Krikor) Kilisesi
(Thierry'den)

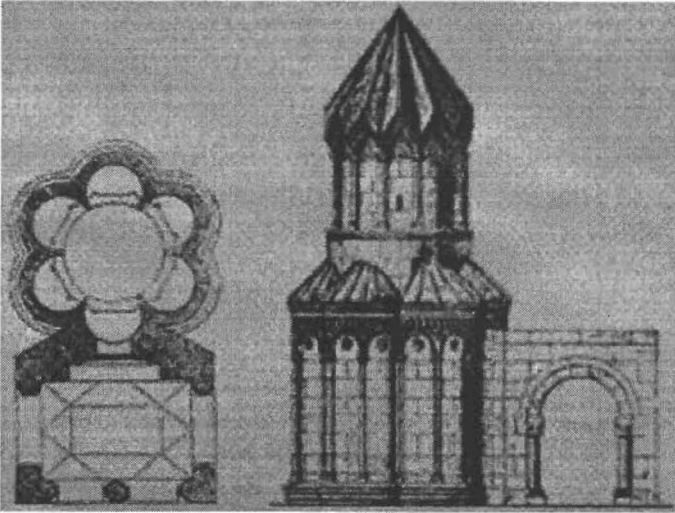
Çizim 8: Şirli (Tigran Honents) Kilise (Thierry'den)

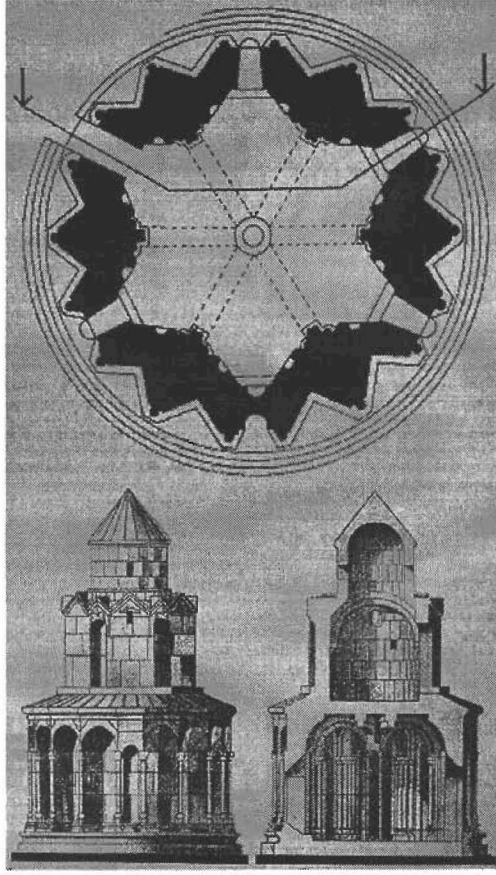
Çizim 9: Halaskar (Surp Amenap'rkitch, Keçel) Kilisesi

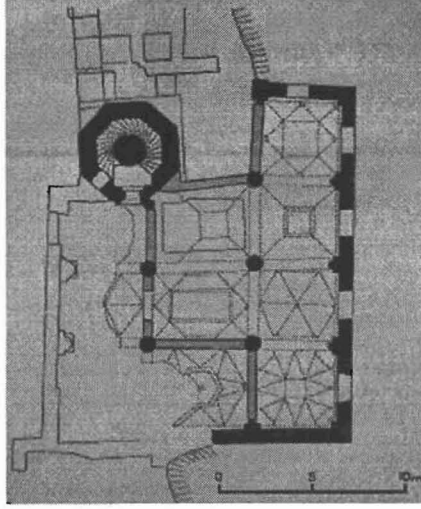
Çizim 10: Gürcü Kilisesi

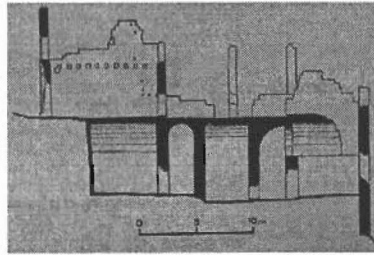
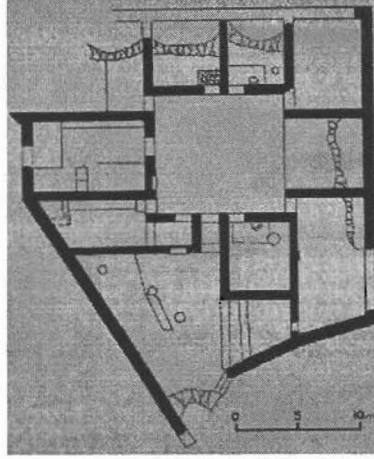
Çizim 11: Bakireler (Vierges Hripsimiennes) Kilisesi.

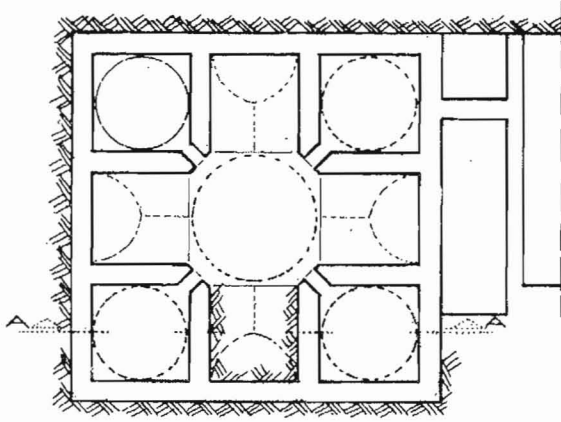
Çizim 12: Çoban Kilisesi (Thierry'den)

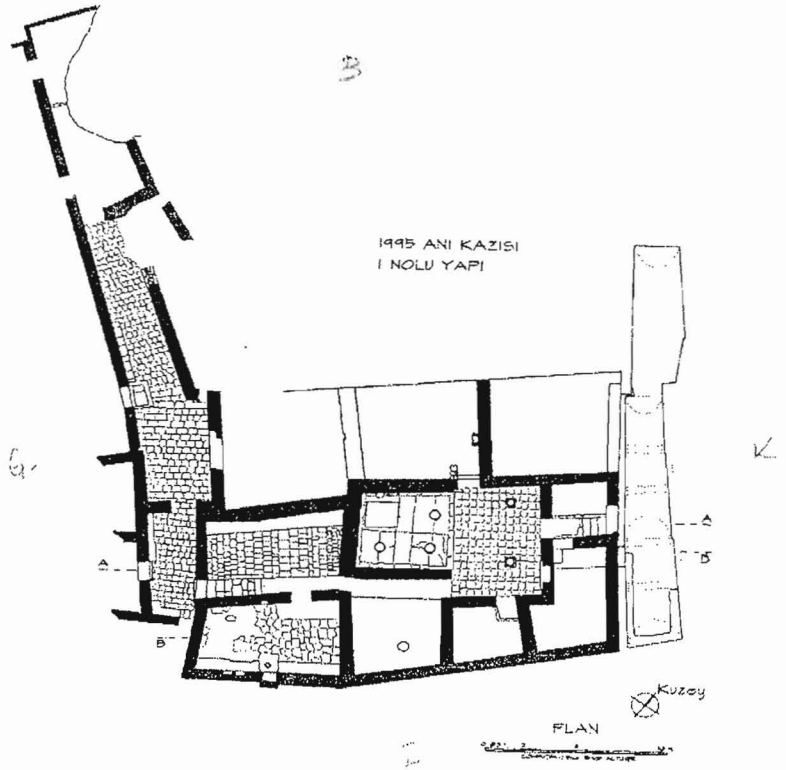
izim 13: Manuehr Camii (Ulu Camii)

izim 14: Seluklu (Tacin) Sarayı

Çizim 15: Küçük Hamam (K.Balkan'dan).

Çizim 16: I Nolu Konut (B.Karamağaralı'dan)